

ЗАМОНАВИЙ ШАРОИТДА ИСЛОМ МОЛИЯ ИНСТИТУТЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Babamatov Tolib Hakimovich

**Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti huzuridagi “O‘zbekiston
iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy asoslari va muammolari ilmiy tadqiqot
markazi”ning tadqiqotchisi**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18325584>

Кириш. Бугунги кунда Ислом молия институтлари тизими фаол ривожланмоқда. Бунга нафақат иқтисодий омиллар, масалан, энергия нархларининг кўтарилиши, Ислом дунёсидан ташқарида йирик лойиҳаларни амалга ошириш натижасида Ислом молия тизимида қўшимча инвестиция ресурсларининг пайдо бўлиши, балки ижтимоий омиллар, шу жумладан Ислом аҳолисининг бошқа мамлакатлар ва қитъаларга кўчиши ҳам ёрдам беради. Исломни молиялаштириш сектори нафақат ҳажми, балки таклиф этилаётган хизматлар доираси бўйича ҳам ривожланишда давом этмоқда.

Ислом молия тизими молия институтларини муҳим ижтимоий функцияларни бажаришга ундайди, молиявий хизматларни ривожлантиришга ёрдам беради. Ислом молия институтлари фаолиятига асос солинган молиявий маҳсулотларни сотиш этикаси, судхўрлик, ноаниқлик ва ҳаддан ташқари таваккалчиликни тақиқлаш фаолияти Ислом молия тизимининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатадиган компанияларнинг барқарор ишлашига имкон беради.

Молия институтлари-бу асосий вазифаси пул тўплаш ва кейин уни самарали фойдаланувчиларга ўтказиш бўлган муассасалардир. Молия институтлари фаолиятининг мақсадлари орасида:

- 1) молияни тежаш;
- 2) инвесторлар (омонатчилар) ва қарз олувчилар ўртасида воситачилик;
- 3) молиявий ўзгаришларни амалга ошириш, қисқа муддатли активларни узоқ муддатли активларга ўтказиш;
- 4) хатарларни ўтказиш ва тақсимлаш;
- 5) валюта операцияларини ташкил этиш ва бошқалар белгиланган.

Исломий молия тизими, бир томондан, мамлакат миллий молия тизимининг бир қисми бўлса, иккинчи томондан, Ислом иқтисодиётининг ажралмас қисмидир. Ислом молия институтлари шариат қонунларига қатъий риоя қиладилар. Ислом молияси ва иқтисодиёти судхўрлик, спекулятив хатти-ҳаракатлар, юқори ноаниқлик, бозорни монополлаштириш, спекулятив ўйинлар ва Исломда тақиқланган товарлар ҳамда хизматлар савдосини тақиқловчи илоҳий кўрсатмалар билан тартибга солинади. Буларнинг барчаси, ўз навбатида, адолатли ва барқарор иқтисодий тизимнинг ўрнатилишига олиб келади.

Исломий банклар, суғурта компаниялари ва молиявий ташкилотлар асосан анъанавий контрагентлар билан бир хил молиявий воситачилардир. Умумий вазифа тахминан ўхшаш-инвестицияларни жалб қилиш, уларни фойдали лойиҳаларга инвестиция қилиш ва шериклар, инвесторлар ва эгалар билан бўлишиш орқали фойда олиш. Аммо анъанавий ва Ислом молиявий хизматлао ўртасида туб фарқлар ҳам мавжуд: бу асосий диний қонун – шариатда топилган Исломий тамойилларга асосланган тўртта асосий мутлақ тақиқларнинг мавжудлиги [1].

Шу билан бирга, инвестор ва молиявий ресурсларни олувчи ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг асосий принципи шериклик ҳамда фойда ва хатарларни тақсимлаш принципи (мудораба) таклиф қилинди, агар бир томон инвестор бўлса, иккинчиси молиявий ресурсларни қабул қилади ва уларни маълум бир лойиҳага инвестиция қилади, ўз активларини шу жумладан, билим ва кўникмаларини ҳам қўшади [2].

Ислом молия тизими нафақат мусулмон дунёси билан чекланиб қолмай, балки баъзи мусулмон бўлмаган мамлакатларда ҳам машҳурликка эришмоқда. Энди мусулмон бўлмаган давлатлар ҳам Исломий деривативларга катта қизиқиш билдирмоқда ва улардан фойдаланмоқда. У молия секторини реал иқтисодиёт билан боғлайди ва таваккалчиликни тақсимлашга ёрдам берадиган активлар ва ахлоқий инвестициялар билан таъминланган капитал иштирокига асосланган ҳисобланади [3].

Ислом молия тизими ва анъанавий молия тизими томонидан тақдим этиладиган маҳсулотлар ва хизматлар бир-биридан унчалик фарқ қилмайди, аммо Ислом молия тизими томонидан тақдим этилган таклифлар ўрнатилган ахлоқий таълимотларга асосланади. Ислом иқтисодиётни ташкил этишнинг ўзига хос иқтисодий маданият тизимини тавсия қилади, бу бошқа фалсафа мактабларига таклиф қилинганидан кўп жиҳатдан фарқ қилади [4].

Ислом молия тизими ўзига хос ва бошқа анъанавий молиявий тизимлардан характер, операциялар ва активлар ва пасивлар таркиби, тузилиши жиҳатидан фарқ қилади [5].

Юқорида келтирилган фикрларга қўшимча қилган ҳолда ислом молия хизматлари фойда ва зарарни тақсимлаш тамойилларига асосланади, анъанавий тизим эса белгиланган фойда маржасини таклиф қилади. Шунингдек, жисмоний шахслар ёки корхоналарни молиялаштиришда фоизларни олиш ва тўлашни чеклаш Ислом молия тизимининг асосидир.

Асосий қисм. Исломий молия институтлари – бу ўз фаолиятида Ислом молиявий моделидан фойдаланадиган молиявий компаниялар бўлиб, улар Ислом қонунларида-шариатда шаклланган асосий тамойилларни бузмасдан молиявий фаолиятни амалга оширишга имкон берадиган усуллар, механизмлар ва молиялаштириш воситалари тўпламидир. Ислом молия тизимида қуйидаги асосий компонентлар мавжуд:

- 1) Исломий банклар ва молиявий компаниялар;
- 2) такафул бозор операторлари (суғурта компаниялари);
- 3) фондлар;
- 4) сукук бозори операторлари (капитал иштироки сертификатлари, облигациялар);
- 5) назорат органлари.

1-расм. Иқтисодиётда молия институтларининг турлари¹

Анъанавий молия соҳасидаги пуллар ички фойда ва қийматга эга бўлган товар сифатида қаралади ва анъанавий молиявий операциялар фойда келтирадиган судхўрлик ва қоғоз пулларга асосланади. Ислом молиясида пул фақат айирбошлаш воситасидир ва Ислом молиявий операциялар товар ва хизматларга асосланади. Фойда товарларни пулга алмаштириш орқали олинади.

Судхўрлик активлар ёки хизматлар билан таъминланмаган пулларни сунъий равишда етказиб беришни ўз ичига олади, бу эса ўзгарувчанликнинг ошишига, инфляцияга олиб келади, камбағаллар янада қашшоқлашади ва бойлар янада бой бўлишади. Шундай қилиб, иқтисодиёт иқтисодий адолатсизлик ва молиявий зулмни оширишда муҳим рол ўйнайди. Исломни молиялаштириш бир нечта чекловларга асосланганлиги сабабли ва оддий банк ишларида мавжуд бўлмаган принциплар молиявий механизмларнинг махсус турларини ишлаб чиқилган:

1) фойда ва зарарларни тақсимлаш бўйича шериклик (мудараба) ёки битта шерикчилик капитални бошқариш ва инвестиция қилиш учун масъул бўлган бошқа шерикга (ишчи кучи етказиб берувчига ёки мудорибга) капитал берадиган фойда ва зарарларни тақсимлаш тўғрисидаги битим. Фойда томонлар ўртасида олдиндан келишилган нисбатга мувофиқ тақсимланади;

¹ Муаллиф ишланмаси

2) фойда ва зарарларни тақсимлаш бўйича қўшма корхона (мушорака) ёки барча шериклар ўз капиталини қўшадиган ҳамда фойда ва зарарни мутаносиб равишда тақсимлайдиган қўшма корхона шакли. Бундай қўшма корхоналарнинг асосий турлари:

- ҳамкорликнинг пасайиши - ушбу турдаги корхона одатда кўчмас мулк сотиб олиш учун ишлатилади. Банк ва инвестор биргаликда кўчмас мулкни сотиб олишади. Кейинчалик, банк аста-секин инвесторга тўловлар эвазига ўз капиталининг бир қисmini мулкка ўтказади;

- доимий мушорака-ушбу турдаги қўшма корхона аниқ тугаш санасига эга эмас ва иштирок этувчи томонлар ўз фаолиятини давом эттиришга рози бўлгунга қадар ўз фаолиятини давом эттиради. Одатда, у узоқ муддатли лойиҳаларни молиялаштириш учун ишлатилади;

- лизинг (ижара), ушбу турдаги молиялаштириш билан уй эгаси ижарачига эгалик ҳуқуқини бериш билан тугайдиган ижара ва сотиб олиш тўловлари оқими эвазига ўз мулкни ижарачига ижарага беради;

- инвестиция компаниялари, шариат томонидан қўйилган бир қатор тақиқлар туфайли, Ислом молиясида облигациялар, опционлар ва деривативлар каби кўплаб анъанавий инвестиция воситалари тақиқланган.

Ислом молиясида иккита асосий инвестиция воситаси:

1) Қимматли қоғозлар: шариат компаниялар акцияларига сармоя киритишга имкон беради, аммо компаниялар Ислом қонунлари билан тақиқланган, масалан, фоизли кредитлар, қимор ўйинлари, спиртли ичимликлар ёки чўчка гўшти ишлаб чиқариш билан шуғулланмасликлари керак. Исломий молия, шунингдек, хусусий акцияларга сармоя киритишга имкон беради.

2) Рухсат этилган даромад воситалари: шариат томонидан фоизларни тўлаш билан кредитлаш тақиқланганлиги сабабли, Ислом молиясида одатий облигациялар мавжуд эмас. Бироқ, сукук ёки “шариатга мос келадиган облигациялар”, деб номланган облигацияларнинг эквиваленти мавжуд бу қарз мажбурияти эмас, балки активга қисман эгалик қилишдир.

Хулоса ва таклифлар. Умуман олганда, Ислом молия тизими, бир томондан, мамлакат миллий молия тизимининг бир қисми бўлса, иккинчи томондан, Ислом иқтисодиётининг ажралмас қисмидир. Ислом молия институтлари шариат қонунларига қатъий риоя қиладилар. Замонавий Ислом молияси Ислом молия институтлари фаолият юритадиган мамлакатларда ҳар доим ҳам ноқонуний бўлмаган бир қатор тақиқларга асосланади.

Бугунги кунда Ислом молия институтлари Исломий деб аталадиган моделга мувофиқ ривожланмоқда, бу инвестор ўз мижозининг фаолияти натижасида олинган фойда ва йўқотишларни баҳам кўриши кераклигига асосланади. Пул капитал эмас, балки фақат қиймат ўлчови ҳисобланади ва улар савдо операциялари ва ишлаб чиқаришга сармоя киритгандан кейингина қонуний молиявий активларга айланиши мумкин.

Ислом молия институтларининг иқтисодий салоҳияти кенгроқ географик қамровга эришиш ва жаҳон бозорига кириб бориш орқали олдинга силжишдир. Янги молиявий хизматларнинг чиқарилиши ва бозорларга кириш шариатга турли

мамлакатларда, шу жумладан мусулмон бўлмаган мамлакатларда молиявий хизматлар кўрсатишга имкон беради.

Ислом молиявий хизматлари ривожланишининг нисбатан қисқа тарихини таҳлил қилар эканмиз, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу аҳолининг жамғармалари ва компаниялар захираларининг кўпайиши билан ифодаланган ҳаддан ташқари ликвидлик Ислом молиясининг жадал ривожланишида ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилди. Шу билан бирга, Ислом молияси ривожланаётган бир қатор мамлакатлар учун статистик маълумотларга асосланиб, кўпинча Ислом молия институтларига анъанавий молиявий компаниялар билан рақобатлашишга ёрдам берадиган маъмурий дастаклардир.

Ислом молия тизимида ликвидликни бошқаришнинг ишончли ва самарали воситалари йўқ, қисқа муддатли воситаларни бирлаштириш ва назорат қоидалари ҳамда тартибларини мувофиқлаштириш учун халқаро миқёсда алоҳида ҳаракатлар олиб борилмаяпти. Ушбу ҳолатлар Ислом банкларда рискларни бошқаришнинг янада мураккаб жараёнларига қарамай, Ислом молиясини халқаро назорат стандартларига бирлаштириш, уларни жорий қилиш муаммосини ҳал қилиш зарурлигига олиб келади.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Warde, I. Islamic Finance in the Global Economy / I. Warde. – 2nd ed. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2010.
2. Madehah, F. Shariah Compliant Private Equity and Islamic Venture Capital / F. Madehah, A. Farid. – Edinburgh University Press, 2012.
3. Kayed, R.N. and M.K. Hassan, The global financial crisis and Islamic finance. Thunderbird International Business Review, 2011. 53(5): p. 551-564
4. Iqbal, Z. and A. Mirakhor, Financial Instruments, in An Introduction to Islamic Finance. 2011. p. 75-98.
5. Nosheen and A. Rashid, Business orientation, efficiency, and credit quality across business cycle: Islamic versus conventional banking. Are there any lessons for Europe and Baltic States? Baltic Journal of Economics, 2019. 19(1): p. 105-135.